

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ТЕОРІЙ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

В статті узагальнено окремі концептуальні підходи до аналізу теорій природокористування. Обґрунтовано, що соціально-економічні теорії взаємопов'язані з відтворювальним і невідтворювальним природокористуванням і виявлено, що вони є характерними як для докласичного, так і класичного періоду, окремі з яких притаманні всім системам виробничих відносин, а інші поширюються на період формування і становлення держави.

Кількість бібліографічних посилань – 17, мова – українська.

Ключові слова: концептуальні підходи, теорії природокористування, докласичний і класичний періоди, система виробничих відносин

ВСТУП

Проблемі дослідження системи «природа-людина-суспільство-виробництво» в теоретико-методичному аспекті відводиться значне місце, оскільки безперервно зростаючі продуктивні сили суспільства дають можливість більш активного впливу на природне середовище з метою перетворення природних ресурсів у споживчі блага. Такий вплив може мати двоїстий характер: з одного боку, позитивно впливати на оточуюче природне середовище, поліпшувати його і удосконалювати, а з іншого – призводити до його погіршення, деградації і руйнації.

Відповідно до характеру антропогенного впливу на оточуюче природне середовище проявляються різні соціально-економічні його наслідки. Тому, науково-обґрунтований або інакше екологічно допустимий вплив на природу дозволяє збільшувати виробництво матеріальних благ, необхідних для забезпечення суспільного розвитку, без шкоди для нормального функціонування природних екосистем, та відповідно без негативного впливу на середовище життєдіяльності людини.

Звідси, проблема охорони оточуючого середовища і раціонального використання природних ресурсів є комплексною, міждисциплінарною і багатопланою. Такий характер проблеми визначається передусім складністю структури управляючого об'єкта, яким є еколого-економічна система. Важливими складовими цієї системи є взаємозалежність і взаємообумовленість природи, людини, суспільства і виробництва. Зокрема, добробут людини залежить від соціально-політичного устрою суспільства, рівня розвитку виробництва і від стану довкілля.

Розвиток виробництва залежить від чисельності працівників, рівня їх освіти та професійної підготовки, стану здоров'я і зацікавленості людей в розвитку суспільного виробництва. Водночас, виробництво залежить від масштабів та інтенсивності використання природних ресурсів. В свою чергу стан природних (особливо екологічних) систем у вирішальній мірі залежить від масштабів виробництва і характеру виробничих технологій, результатів їх впливу на природу. Все це обумовлює необхідність розглядати процес взаємодії суспільства з оточуючим природним середовищем на основі концептуальних підходів в контексті аналізу теорій природокористування.

Науково-методологічним аспектам дослідження теорій природокористування в контексті еволюційного розвитку суспільства присвячено наукові праці Ф. Енгельса, М. Ковалевського, В. Леніна, К. Маркса, Л. Моргана, а також вітчизняних дослідників А. С. Гальчинського, В. М. Ковальчука, В. В. Козика.

Метою дослідження є узагальнення теорій природокористування з огляду на їх еволюційний розвиток.

В процесі дослідження використано діалектичні методи пізнання явищ і процесів суспільного розвитку; порівняння, причинно-наслідкових зв'язків – при узагальненні еволюційних підходів до теорій природокористування.

1 ВАЄМОДІЯ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ: ОКРЕМІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ

Взаємодія суспільства і природи завжди проходить при певних соціально-економічних умовах і ними опосередкована. К. Маркс і Ф. Енгельс відмічали, що визначене відношення до природи обумовлюється формою суспільства, і навпаки [11]. В. Ленін відмічав, що по Марксу географічне середовище ще впливає на людину через виробничі відносини, які виникають в даній місцевості на основі даних продуктивних сил, першою умовою розвитку яких є властивість цього середовища [8, с. 456-457]. Цитовані науковці також

відмічали, що теоретичні положення про природу і суспільство базуються на тому, що ціль, форми, зміст і соціально-економічні наслідки їх взаємодії визначаються характером пануючої суспільної формації. Соціально-економічна форма взаємодії суспільства і природи виражається у визначеному типі природокористування, яке доцільно розглядати виходячи із трудоресурсної теорії про природне середовище, як загальною умовою праці і матеріальною основою суспільного виробництва. Відомо, що ще А. Сміт, Д. Рікардо розглядали працю в якості створення багатства, а природні ресурси в якості передумови.

Водночас, Маркс не протиставляв працю і речовину природи в процесі створення речового багатства, навпаки, він підкреслював їх нерозривну єдність. Споживчі вартості, писав К. Маркс, представляють собою з'єднання двох елементів – речовини природи і праці. Він також стверджував, що праця є передусім процес, який здійснюється між людиною і природою, процес в якому людина своєю власною діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. При цьому праця людини має метою «присвоїти речовину природи у формі, яка придатна для його власного життя» [12].

Природні умови і природні ресурси розрізняють за їх економічним значенням в суспільному виробництві. Критерієм їх поділу є здатність безпосередньої участі в матеріально-виробничій і невиробничій діяльності людей. Так, природні умови лише створюють можливість діяльності людини, а природні ресурси – це ті елементи і сили природи, які можуть бути використані у виробничій і невиробничій сфері для задоволення потреб людей [17, с. 89-90]. Сукупність природних умов і ресурсів зазвичай називають природними факторами життя суспільства.

Природокористування є важливим фактором продуктивних сил, оскільки за його рахунок забезпечується перетворення речовини природи відповідно до потреб людей та створюються матеріальні і духовні блага, що визначають зростання продуктивності суспільної праці. В економічній теорії відмічається, що продуктивні сили найважливіший елемент економічної системи – її матеріально-речовий носій. Разом з техніко-економічними відносинами (відносинами спеціалізації, кооперування виробництва, його концентрації та ін.) вони формують технологічний спосіб виробництва. Єдністю продуктивних сил і відносин економічної власності (виробничих відносин), як відмічає С. Мочерний [2, с. 115-118], визначається суспільний спосіб виробництва. На думку цитованого науковця загальна для всіх суспільно-економічних формацій структура продуктивних сил складається з трьох основних елементів: людей, засобів виробництва і використовуваних людьми сил природи.

В інших наукових виданнях відмічається, що класичними факторами виробництва є робоча сила (всі розумові та фізичні здібності людей), земля (природні багатства), капітал (вже існуючі (вироблені) засоби виробництва, а також фінансовий капітал), четвертим фактором вважається підприємливість, яка об'єднує попередні три фактори [16].

Серед кількох суспільно-економічних формацій найтривалішим за часом був первіснообщинний – перший в історії людства суспільний спосіб виробництва. Виник понад 3 млн. років тому – з появою людини (людського стада), і проіснував до VI-III тис. до н.е. (до утворення суспільної общини, племен, їх союзів і виникнення класового суспільства). В його межах виділяють [3, с. 710]: *кам'яний вік*, який охоплює: *палеоліт*, або давній кам'яний вік; *мезоліт*, або середній кам'яний; *неоліт*, або новий кам'яний вік; *бронзовий вік*, для якого характерним був відносно постійний обмін, як результат першого великого суспільного поділу праці, внаслідок відокремлення скотарських племен від землеробських, виникнення гончарного та бронзоліварного ремесла, і предметом обміну стали мідь, золото. На рубежі II-I тис. до н.е. відбувся перехід до залізного віку, протягом якого з'явилися металеві знаряддя праці, розвивалося орне рільництво. Значного поширення набуло залізобробне ремесло, що зумовило другий великий суспільний поділ праці – відокремлення ремесла від рільництва. Виникли багатофункціональні поселення з житловими й господарськими виробничими комплексами.

Економічна система первіснообщинного ладу базувалася на ручній праці, суспільній власності, натуральному господарстві, регулюванні общиною процесу споживання.

К. Маркс та Ф. Енгельс стверджують, що першим науковцем, хто зі знанням справи намагався внести науковообгрунтовану систему періодизації людського розвитку був Л. Морган [9, с. 28; 14, с. 167]. Пережитки первіснообщинного суспільного способу виробництва (залишки родоплемінних відносин, сільської общини, общинної власності, матриархату та інше) характерні для багатьох слаборозвинутих країн на початку XXI ст.

Серед концепцій взаємодії суспільства і природи важлива роль відводиться наступним: ноосфери В. Вернадського; технологічним, соціального конфлікту; ідеальних типів господарства; диспропорційності та інші. Зокрема, концепція В. Вернадського відображає сукупність ідей, поглядів та відповідних методичних засад на перебудову людиною навколишнього простору і біосфери Землі (її перетворення на ноосферу).

Основними різновидами технологічної концепції став екологічний варіант (американські вчені Д. Медоуз, Дж. Форрестер), представники якого розглядають руйнівний вплив техніки і технології на навколишнє середовище та життєдіяльність людини (американські економісти Ф. Махлуп, Т. Шульц, Л. Туроу та інші), представники якого досліджували вплив техніки й технології на потреби людини, рівень її знань, споживання тощо. Ці різновиди технологічних концепцій лише з позицій технологічного детермінізму тлумачать вплив техніки на розвиток довкілля, соціальну структуру суспільства, основну суперечність капіталізму та інше.

Концепції соціального конфлікту – соціологічні (в т.ч. економічні) теорії, які досліджують сутність конфлікту, його роль у соціально-економічному розвитку та шляхи вирішення. Відмітимо, що значна частина західних учених у своїх працях розвинула ідеї англійського вченого Ч. Дарвіна про конфлікти як форму впливу соціального відбору і Спенсера про те, що конкуренція відіграє в суспільстві таку саму роль, як теорія природного відбору у Дарвіна. Інші теоретики (Г. Зіммель, Л. фон Візе та інші) не погоджувались з тлумаченням конфліктів як вияву природного відбору й обстоювали можливість їх урегулювання за допомогою соціальних інститутів, досягнення соціальної згоди і навіть дружньої угоди.

Концепція ідеальних типів господарства – теорія, створена західнонімецькими економістами в 40-х роках ХХ ст., в якій глибоко і всебічно проаналізовано ідеальні типи господарства в природокористуванні: центрально-кероване та ринкове (цінове). Зокрема, на їх думку, ціни не відображають факту обмеженості ресурсу, що унеможливує господарську діяльність на принципах госпрозрахунку.

Концепція диспропорційності – ідеї, положення окремих учених, які вбачають причину економічних криз і циклічності виробництва в диспропорційності розвитку господарського комплексу країни. Концепцію диспропорційності щодо часткових криз (криз окремих галузей, сфер, сукупності галузей) висунули Дж. Міль і Ж.-Б. Сей.

В інтерпретації Туган-Барановського концепція диспропорційності обумовлена розвитком технологічного способу виробництва. У концепції диспропорційності основну причину економічних криз окремі науковці вбачають суперечність між суспільним характером виробництва і капіталістичним (приватним та колективним) привласненням, підміною однією з її похідних форм – суперечність між виробництвом і споживанням, між виробництвом і розподілом та інше.

Відміченим та іншим концепціям взаємодії суспільства і природи притаманні теорії природокористування в процесі їх еволюції.

2 ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЙ ПРИРОДОКРИСТУВАННЯ

Найадекватнішим концептуальним науковим підходом (критерієм) є поділ людської цивілізації на етапи її еволюційного розвитку залежно від типів власності (на засоби виробництва, створений продукт та інше). Згідно з цим, як уже відмічалось, виокремлюють первіснообщинний лад (панувала общинна форма власності), рабовласницький (панувала власність рабовласників на засоби виробництва, рабів тощо), феодальний (панівним типом власності була феодальна), капіталістичний (домінує власність капіталістів) і соціалістичний лад (починає формуватися в межах капіталістичного устрою, а панівним типом власності є трудова колективна власність у поєднанні з суспільною, персоніфікатор якої демократична держава). Виходячи з відмічених вище концептуальних наукових підходів (критеріїв) нами сформована табл. 1. «Еволюція розвитку провідних соціально-економічних теорій в контексті природокористування» в межах докласичного і класичного періодів.

Таблиця 1.1. Еволюція розвитку провідних соціально-економічних теорій в контексті природокористування

	Системи виробничих відносин (суспільно-економічні формації)				
	Первіснообщинний (до IV-III тис. до н.е.)**	Рабовласницький (кінець IV – початок III тис. до н.е. – I ст. н.е.)	Феодальний (з V до кінця XV ст.)	Капіталістичний	
				Класичний період (стадії)	
	Докласичний період			Низхідна (нижча) поч. XVI - кінець XIX ст.	Висхідна (вища) на межі XIX і XX ст. до тепер. часу
1	2	3	4	5	6
Теорія, її зміст	Зрівняльний розподіл матеріальних благ, а на пізньому етапі посилення майнової нерівності в інтересах родової та племінної верхівки (еліти)	Теорія власності: сукупність основних напрямів, шкіл та поглядів в історії світової економічної думки на сутність власності, її найважливіших форм в процесі еволюції різних економічних систем			
		Теорія еліти: необхідність і доцільність існування привілейованих соціальних груп (еліти), покликаних здійснювати функцію управління			
		Теорія експлуатації: держава є інструментом захисту корисливих інтересів окремих груп людей або класів			
		Теорія суспільного поділу праці: відокремлення різних видів трудової діяльності в рамках суспільно-економічних формацій			
		Теорія держави та економічної ролі держави: держава виступає як власник величезних масивів землі, монетного двору, майстерень із виготовлення зброї, регулює ціни на найважливіші продукти природокористування та ін. Започаткована теорія рентних відносин у землеволодінні та землекористуванні			
Теорія прав власності: сучасний напрям економічної теорії, який досліджує закони і закономірності взаємодії між економічними та правовими системами					

		Теорії державного регулювання економіки: сукупність концепцій, ідей, поглядів щодо причин державного регулювання економіки, його сутності, форм, засобів і наслідків в еволюційному та логічному аспектах			
			Теорія меркантилізму: основа багатства – дорогоцінні метали	Теорія економічного зростання: сформульовані різними напрямками і школами концепції сутності, механізму, факторів і динаміки процесу економічного зростання	
Представники економічної думки	Л. Морган, К. Маркс, Ф. Енгельс	Стародавнього Сходу: Хаммурапі, Демокрит та ін. Старокитайської: Конфуцій (Кун-Фу-Дзи) Староіндійської: Каугіля Древньогрецької: Протагор, Сократ, Ксенофонт, Платон, Аристотель ін. Древньоримської: Катон, Варрон, Цицерон, Калумелла ін.	Західноєвропейського середньовіччя: Фома Аквінський (Аквінта), Ш. Монтеск'є Київської Русі: Нестор – чернець Києво-Печерського монастиря Ісламської: Ібн-Хальдун Меркантилізму: Г. Скаруффі, У. Стаффорд, Т. Мен, А. Монкретьєн та ін.	В. Петті, П. Бугаїльбер, А. Сміт, Д. Рікардо та ін.	Ф. Тейлор, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, К. Каутський, М. Бухарін та ін.
Типи власності на природні ресурси	Колективний та колективно-приватний на останній стадії	Приватний, колективний і державний			
Основна економічна суперечність	Між потребами людей, низьким рівнем виробництва, відносинами общинної власності	Антагонізму між колективною працею рабів і присвоєнням рабовласниками додаткового та значної частини необхідного продукту, створеного рабами.	Антагонізм між індивідуально-колективним характером виробництва, потребами селян і ремісників з одного боку, і привласненням додаткового і частини необхідного продукту класом феодалів (поміщиків).	Між приватним капіталом і найманими працівниками	Між: • державним і монополістичним капіталом та найманою працею; • одержавленням і монополізацією економіки.
Предмет дослідження	Використання природно-ресурсного потенціалу в системі виробничих відносин різних суспільно-економічних формацій				
Домінуючий об'єкт і суб'єкт власності	Об'єкт – природне середовище, що органічно зливалось з суб'єктом їх присвоєння – первісною людиною	Об'єкт – природні ресурси та раби. Суб'єкти – рабовласники, експлуатовані маси рабів та вільні землероби і ремісники, більша частина яких поступово перетворювалась на рабів	Об'єкт – привласнена робоча сила, засоби виробництва та інші об'єкти власності в різних сферах суспільного відтворення земельні (природні) ресурси в монополійній власності феодалів. Суб'єкти – експлуаторські класи (феодала, поміщики) та закріпачене селянство.	Об'єкт – природні ресурси в нових типах капіталістичної власності. Суб'єкти – держава і приватний капітал, наймана робоча сила.	
Тип економічного механізму природо-користування	Общинно-привласнювальний з переходом на пізньому етапі до відтворювального господарства – рільництва і скотарства, а згодом відокремлення ремесла від рільництва	Тип природокористування в рамках аграрної цивілізації. Пасивний в екологічному відношенні Праця рабів, спрямована на часткове задоволення власних потреб та потреб рабовласників	Велика кількість селян ціною напівголодного існування могли прокормити відносно невелику кількість феодалів, їх челяді і небагаточисельне міське населення	Нераціональний, інтенсивно-екстенсивний, виснажливий, екологічно-небезпечний	
				М'який (доганяльний), ліберальний або ж стимулювальний або розвиваючий - сприяє економічному піднесенню екологічно збалансованих і	

					спеціалізованих природоохоронних виробництв і видів діяльності
Роль держави	Відсутність держави	Держава, як спеціальний орган експлуатації рабів і вільних землеробів	Розпад рабовласницьких імперій, утворення багаточисельних держав, як органів насильства. Для меркантилізму: збагачення держави та представників експлуаторських класів за рахунок дорогоцінних металів	Виконання функцій первісного нагромадження капіталу	Прискорення розвитку продуктивних сил завдяки процесу розгортання НТР. Виділення науки та інформації, як окремих елементів продуктивних сил.
Важелі регулювання	Общине регулювання споживання кожним її членом на основі рівності	На основі збереження та зміцнення рабовласницького ладу, панівних форм власності й експлуатації більшості трудящих, переважно через механізм оподаткування.	Позаконотвірний (відробіткова рента) примус до праці у поєднанні з економічним (податки). Заборона вивезення грошей (золота і срібла) за кордон.	Опосередковане втручання держави у регулювання окремих сторін виробничих відносин (прийняття законів про продовження робочого дня, величину заробітної плати, збереження конкуренції тощо).	Економічні та адміністративні методи

*Авторська розробка на основі джерел: [2, с. 528, 529, 564, 147-148, 610, 629-630; 1, с. 63; 5, с. 56; 3, с. 710; 14, с. 167; 10, с. 516]

**За даними «Економічної енциклопедії» [11, с. 710], первіснообщинний лад виник понад 3 млн. років тому – з появою людини (людського стада) – і проіснував до IV-III тис. до н.е. (до утворення суспільної общини, племен, їх союзів і виникнення класового суспільства й держави).

Соціально-економічні теорії природокористування характерні як докласичному, так і класичному періоду (табл. 1.1), окремі з яких притаманні всім системам виробничих відносин (соціально-економічним формаціям), а інші поширюються на період формування і становлення держави. Для всіх систем виробничих відносин важливе місце посідають теорії: власності; еліти; експлуатації, суспільного поділу праці та інші.

Виходячи з теорії власності, відмітимо, що власність – складна й багатопланова соціологічна категорія, яка відображає різні сторони системи суспільних відносин: економічних, соціальних, юридичних, національних та інших. Власність існує в різних типах (приватна, колективна, суспільна), кожен з яких має певні форми в певній суспільно-економічній формації [4, с. 245]. Первіснообщинний суспільний спосіб виробництва, як уже відмічалось, перший в історії людства суспільний спосіб виробництва, для якого характерна суспільна (общинна) власність на засоби виробництва і вироблений продукт, регулювання общинного рівня споживання кожного її члена на основі рівності. Водночас для первіснообщинного ладу передусім був характерним колективний, а на пізньому етапі і приватний тип власності. Для цієї формації притаманна передусім трудова власність, тобто власність, яка заснована на власній праці унеможлиблює використання найманої праці й означає привласнення продукції природокористування.

З розпадом первіснообщинного ладу виникла приватна власність. Її матеріальна основа – зростання продуктивності праці в процесі суспільного поділу праці (насамперед в одиничній формі), поява додаткового продукту, загострення суперечностей між інтересами окремих індивідів та суспільною

(общинною) власністю, що гальмувала розвиток індивідуальних потреб, інтересів, цілей, найініціативніших виробників. Розрізняють приватну власність, засновану на власній та чужій праці.

Зростання частки індивідуальної, приватної праці зумовило збільшення частки рухомого майна окремих членів общини, посилення майнової нерівності, виникнення класів в надрах первіснообщинної формації, що в подальшому обумовило виникнення держав у рамках рабовласницької системи виробничих відносин. На пізньому етапі первіснообщинного ладу почала проявлятися дія теорій прав власності та експлуатації. Характерним типом власності на природні ресурси на перших етапах цієї формації була колективна, на пізньому – поєднання колективної і приватної власності. Поява приватної власності поєднувалася суспільною, а парцелярне (індивідуальне) виробництво з колективною.

Основна економічна суперечність цього суспільства – суперечність між потребами людей (передусім фізіологічними), низьким рівнем виробництва (що формувало ці потреби) і відносинами общинної власності, найважливішою рисою яких було регулювання верхівкою общини рівня споживання кожного її члена на основі рівності. Домінуючим об'єктом було природне середовище, що органічно зливалось із суб'єктом їх присвоєння – первісною людиною, а на пізньому етапі привласненням частини природних ресурсів верхівкою (елітою) общини. Характерним типом механізму природокористування на перших етапах цієї формації був общинно-привласнювальний, у вигляді збиральництва дикоростучих плодів, ягід, загінного полювання та рибальства. Внаслідок вичерпання вільних земель для збирального природокористування та мисливства відбулися перші два суспільні поділи праці: загальний, де почали проявлятися зародкові форми часткового поділу праці (поява рільництва, тваринництва) та одиничного. На пізньому етапі відмічається перехід до рільництва і скотарства, а згодом відокремлення ремесла від рільництва.

Відповідно до економічної думки теорія еліти (*фр. elite – краще, обране, відбірне*) – концепції, в яких обґрунтовується необхідність і доцільність існування привілейованих соціальних груп, покликаних здійснювати функції управління (державою, організаціями тощо) та розвитку науки і культури [2, с. 594]. У кожній соціально-економічній формації еліта протиставляється переважній масі населення, що мають виконувати другорядні функції. Ідейні та теоретико-гносеологічні витоки теорії еліти містяться в працях древньогрецького філософа Платона Афіньського, англійського філософа Т. Карлейля та німецького філософа Ф. Ніцше. Як цілісну концепцію теорію еліти розробили на початку ХХ ст. В. Парето і Г. Моска, які головним знаряддям еліти вважали державу, державну владу, зосередження якої в руках вузької групи привілейованих осіб допомагає їм зміцнювати своє соціально-економічне і політичне становище, зберігати і примножувати привілеї.

Теорія суспільного поділу праці полягає у відокремленні різних видів трудової діяльності в рамках суспільно-економічних формацій. Поділ праці всередині суспільств таких формацій здійснювався за основними родами діяльності. Цю форму суспільного поділу праці К. Маркс називав загальним поділом праці. В еволюційному аспекті перший великий суспільний поділ праці – відокремлення скотарських племен від рільницьких (у III-II тис. до н.е.); другий – ремесел від рільництва (на межі II-I тис. до н.е.) відбулися відповідно в межах первіснообщинного та рабовласницького ладу [2, с. 527]. В інших наукових джерелах стверджується, що першим великим суспільним поділом праці було виділення пастуших племен і поділ сільськогосподарського виробництва на землеробство і тваринництво; а другий характеризувався відокремленням ремесла, яке раніше було підсобним заняттям землероба, від сільського господарства [1, с. 58-59].

Період землеробської общини є перехідним періодом від суспільної власності до приватної власності, від первинної формації до формації вторинної [9, с. 61]. На пізньому етапі землеробської общини була характерною праця в парцелярних господарствах. Відособлена приватна праця в парцелярному господарстві призвела до виникнення приватної власності. З приводу процесу розкладання общинної власності К. Маркс відмічав «... найістотніше, – це парцелярна праця як джерело приватного привласнення» [15].

Утвердження рабовласницького суспільного способу виробництва – економічної системи, що базується на приватній власності на засоби виробництва та самого виробника – раба, позаекономічному примусі, а також на ручній праці в пануванні натурального господарства. Існував з IV-III тис. до н.е. до I ст. н.е. [2, с. 147]. Рабовласницького устрою не знали, зокрема, народи Середньої, Північної та Східної Європи, які від первіснообщинного ладу перейшли до феодалізму.

Властивий рабовласницькому ладу технологічний спосіб виробництва базувався на ручній праці. Головними галузями в природокористуванні були рільництво і тваринництво. За рабовласницького ладу в сфері природокористування існували також дрібні власники, зокрема вільні хлібороби, які, однак зазнавали експлуатації з боку лихварів, через сплату високого відсотка за запозичене у землевласника зерно, худобу тощо [4, с. 244]. Крім того, з появою рабства пройшов перший крупний розподіл суспільства на експлуатовані і експлуатовані класи, що обумовило істотні зрушення у сфері природокористування. Рабство – перша форма експлуатації яка притаманна античному світу; за ним слідує кріпацтво в середні віки; наймана праця в новий період.

На нашу думку, дискусійним є положення, що техніко-економічні відносини характеризувалися першими двома суспільними поділами праці (загальний поділ праці), зародковими формами часткового поділу праці (появою рільництва, тваринництва), та одиничного поділу праці (всередині виробничих комплексів) при рабовласницькому способі виробництва. Водночас характеризує попередню суспільно-

економічну формацію (первіснообщинний лад) ми відмічали, що саме при ній відбувся такий поділ на пізньому етапі його розвитку.

Розглядаючи розвиток сучасного цілісного світу з позицій діалектичної єдності цивілізаційних та формаційних аспектів цього процесу, відмітимо, що такий підхід дає змогу, з одного боку, глибоко усвідомити загальні основи виробництва життєвих цінностей, необхідних для розвитку людського суспільства, з іншого – визначити специфічні риси і характер взаємодії різноманітних форм суспільно-еволюційного прогресу, що розвивається в межах єдиної цивілізації. Видатний американський вчений Л. Морган у знаменитій праці «Первісне суспільство» [13], яку по праву вважають однією з визначних пам'яток загальнолюдської культури, виділяв у еволюції людства три головні епохи – епоху дикості, варварства і цивілізації (рис. 2).

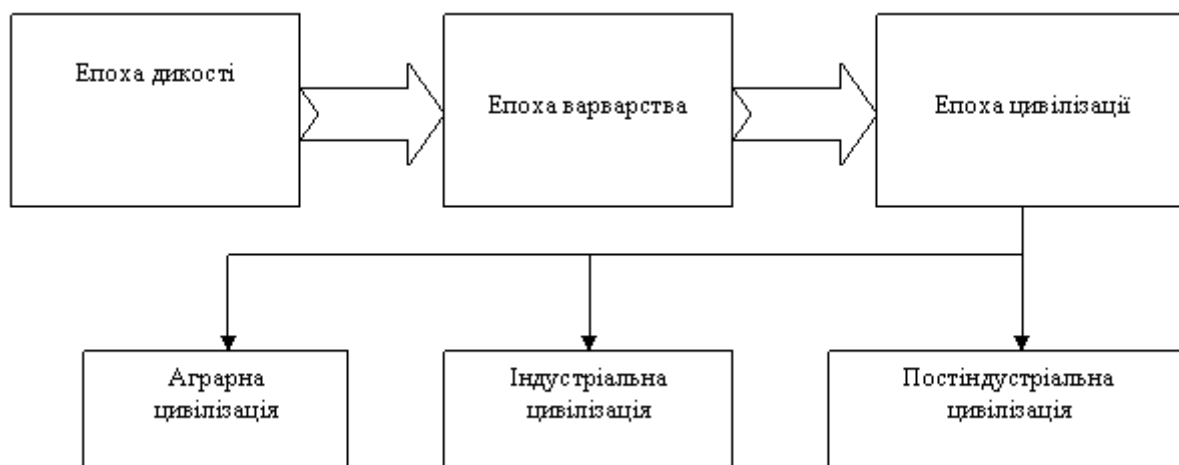

Рис. 2. Періодизація еволюційного процесу розвитку людства [1, с. 42].

У процесі становлення і розвитку цивілізація, як і в розвитку людського суспільства в цілому, особливе місце належить природному середовищу. Загальновідомо, що на певному еволюційному етапі свого розвитку природа підготувала умови появи людини. Однак, відокремившись від природного середовища, людина не відірвалася від її структури, не вийшла за її межі. Перетворюючи і пристосовуючи природу до своїх потреб, вона завжди залишалася і залишається невід’ємною її часткою. Крім того, слід врахувати ще й те, що природні умови постійно впливають і на розвиток самої людини. Їм належить важлива роль у визначенні змісту праці людини, специфіки суспільно-виробничої діяльності. Згідно з цим засоби виробництва і, передусім їх найактивніша і динамічна частка – знаряддя праці, як і суспільно-виробнича технологія в цілому, пристосовується до існуючих природних умов. Внаслідок диференціації природних умов дістає своє специфічне відображення і багатоманітний цивілізаційний процес, що розвивається у просторі.

У своєму органічному поєднанні природні умови, специфіка виробничої технології та зміст праці людини, розвиток її потреб визначають конкретний рівень матеріальної та духовної культури суспільства в процесі еволюційного розвитку. Цивілізація відображає органічну сукупність соціально-економічних і культурних характеристик суспільства, досягнутий рівень продуктивних сил, спосіб взаємодії людини з природою, її можливості відтворення на розширеній основі умов свого існування і прогресу.

В надрах рабовласницької суспільно-економічної формації зародився феодальний суспільний спосіб виробництва, який виник у V ст. із розпадом рабовласницького способу виробництва, а в більшості країн Європи – з розпадом первіснообщинного ладу. Існував до кінці XV початку XVI ст. [2, с. 788].

Феодальний суспільний спосіб виробництва – економічна система, що базується на феодальній власності на землю, поєднанні позаекономічного примусу до праці з економічним, на переважанні натурального господарства і ручної праці. Головною галуззю феодального суспільного способу виробництва в природокористуванні було сільське господарство. Проте, рівень рільничої техніки був низьким, технологічний спосіб виробництва базувався на ручній праці. При занепаді феодального суспільного способу виробництва набула розвитку теорія меркантилізму – одне з найбільш ранніх учень політичної економії, згідно з яким головну роль в економіці, у створенні прибутку відіграє сфера обігу, а багатство нації в грошах.

Меркантилізм – перша в історії економічна школа, яка мала багатьох прибічників і послідовників та існувала протягом XV – XVIII ст. і в своєму розвитку пройшла два етапи раннього (або монетаризм) і зрілого меркантилізму [6, с. 41]. В інших наукових виданнях стверджується, що меркантилізм

(італ. *merkante* – торговець, купець) – це економічне вчення та економічна політика, яка представляє інтереси торгової буржуазії у періоди феодалізму та становлення капіталізму в його надрах [7, с. 108].

На ранньому етапі (остання третина XV – початок XVI ст.) меркантилізм існував у формі монетаризму, який фетишизував у природокористуванні добувні благородні метали (золото та срібло), як єдину форму багатства і виникнення та примноження його пов'язував з процесом обміну, із здійсненням метаморфозу Г-Т-Г'. В теорії меркантилізму виділяються представники як раннього, так і пізнього меркантилізму. До представників раннього меркантилізму відносять – Г. Скаруффі в Італії, У. Стаффорда в Англії та інших. Зокрема, В. Стаффорд, як представник раннього меркантилізму, виявив досить правильне, як на ті часи, розуміння зв'язку між вартістю грошей і вартістю товарів. На думку цитованого науковця, держава має видати закон, щоб жоден із сировинних продуктів не вивозився за кордон необробленим, оскільки вивезення сировини спричиняє зворотне завезення її в обробленому вигляді, що для країни є дуже невигідним. Він же запропонував заборонити вивезення предметів розкоші та деяких інших товарів, обмежити вивезення монети, розширити виробництво сукна, найпопулярнішого тоді англійського експортного продукту, за рахунок розширеного природокористування на базі розвитку вівчарства та перетворення селянства у робітників мануфактурного виробництва.

Однак рекомендації ранніх меркантилістів не дали очікуваних результатів, оскільки масштаби природокористування дорогоцінними металами значно зросли після відкриття золотих і срібних копалин у США. Почалося також псування монет, оскільки монетаристи рекомендували урядам робити це, переконуючи, що знецінення грошей зумовить зростання обсягів природокористування для виробництва і купівлі товарів іноземцями, а також посилить зацікавленість урядів у перекарбуванні своїх грошей на місцеві, що обумовить підвищення цін на товари.

Непослідовність раннього меркантилізму сприяли появі пізнього всередині XVI ст., найвідомішими представниками якого були Т. Мен в Англії, а Монкреть'єн у Франції та інші. Вони вважали, що економічна система складається з трьох секторів сфери природокористування, а саме: виробничого, сільськогосподарського та іноземних колоній.

Заслугою меркантилістів є те, що вони першими запропонувала струнку теорію міжнародної торгівлі, показали її значення для економічного зростання країн, розробили можливу модель її розвитку, вперше описавши те, що в сучасній економіці зветься платіжним балансом. Водночас, їх обмеженість полягає у тому, що меркантилісти вважали, що збагачення країн можливе не тільки внаслідок перерозподілу вже існуючого багатства, але і за рахунок його нарощування.

Теорії природокористування докласичного періоду, також характерні і теоріям класичного періоду, які уособлює капіталістичний спосіб виробництва. У процесі первісного нагромадження капіталу відбувається відокремлення безпосередніх працівників від засобів і результатів виробництва. При цьому, перетворення робочої сили на товар означало трансформацію засобів виробництва, передусім сфери природокористування, у капітал і перехід від простого товарного виробництва до капіталістичного.

Відмітимо, що держава виступає насамперед в інтересах монополістичної буржуазії, значною мірою обстоюючи інтереси класу капіталістів. Саме тому держава є наймогутнішим капіталістом. Окремі науковці стверджують, що сучасний капіталізм поєднує в собі не лише звичні властивості цієї формації, а й низку перехідних ланок до соціалістичних форм, окремих елементів соціалістичного способу виробництва, які називають «капіталізм з людським обличчям», капіталізованим соціалізмом, або соціалізованим капіталізмом. Це обумовило появу та розвиток неокласичних теорій природокористування.

У 70-роки XIX ст. виник неокласичний напрям – один з основних напрямів сучасної економічної теорії, який у західній економічній літературі має назву «суб'єктивна школа» і виступає проти активного втручання держави в економіку. Його основоположники – австрійські економісти К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк, так звана австрійська школа; англійські економісти – В. Девенсон, А. Маршалл, представники відповідно, математичної і Кембріджської шкіл; швейцарський учений Л. Вальрас, американський економіст Дж. Кларк; шведський учений К. Віксель [3, с. 560]. Цей напрям характеризується соціально-економічними теоріями представників багатьох національних шкіл

ВИСНОВКИ

Відповідно до характеру антропогенного впливу на оточуюче природне середовище проявляються різні соціально-економічні його наслідки, а тому, науково-обґрунтований або інакше екологічно допустимий вплив на природу дозволяє збільшувати виробництво матеріальних благ, необхідних для забезпечення суспільного розвитку, без шкоди для нормального функціонування природних екосистем, та відповідно без негативного впливу на середовище життєдіяльності людини. При цьому, соціально-економічна форма взаємодії суспільства і природи виражається у визначеному типі природокористування, яке доцільно розглядати виходячи із трудоресурсної теорії.

Продуктивні сили в трактуванні економічної теорії є ключовим елементом економічної системи і в поєднанні з техніко-економічними відносинами формують технологічний спосіб виробництва. Єдністю продуктивних сил і відносин економічної власності (виробничих відносин), визначається суспільний спосіб виробництва.

Найадекватнішим концептуальним науковим підходом (критерієм) є поділ людської цивілізації на етапи її еволюційного розвитку залежно від типів власності (на засоби виробництва, створений продукт та

інше), де виокремлюють первіснообщинний лад (общинна форма власності), рабовласницький (власність рабовласників на засоби виробництва, рабів тощо), феодальний (панівний тип феодальна власність), капіталістичний (домінує власність капіталістів) і соціалістичний лад (починає формуватися в надрах капіталістичного устрою, а панівним типом власності є трудова колективна власність у поєднанні з суспільною, персоніфікатор якої демократична держава).

Більшість теорій природокористування докласичного періоду характерні і теоріям класичного періоду, який уособлює капіталістичний спосіб виробництва. У процесі первісного нагромадження капіталу відбувається відокремлення безпосередніх працівників від засобів і результатів виробництва. При цьому, перетворення робочої сили на товар означало трансформацію засобів виробництва, передусім сфери природокористування, у капітал і перехід від простого товарного виробництва до капіталістичного.

Неокласичний напрям, що виник у 70-рр. XIX ст. є одним з основних напрямів сучасної економічної теорії і виступає проти активного втручання держави в економіку.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гальчинський А. С. Основи економічної теорії : [підручник] / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. – К. : Вища шк., 1995. – 471 с.
2. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. / голова редакційної ради : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 3 / [відп. редактор Мочерний С. В. та ін.]. – 2002. – 952 с.
3. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. / голова редакційної ради : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 2 / [відп. редактор Мочерний С. В. та ін.]. – 2002. – 952 с.
4. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. / голова редакційної ради : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 1 / [відп. редактор Мочерний С. В. та ін.]. – 2002. – 864 с.
5. Ковалевський М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности / М. Ковалевский. – М. ОГИЗ, 1939. – 187 с.
6. Ковальчук В. Економічна думка в історичному аспекті [навч. посіб.] / В. Ковальчук, М. Сарай. – Тернопіль, 1999. – 268 с.
7. Козик В. В. Міжнародні економічні відносини: [навч. посіб.] / Козик В. В., Панкова Л. А., Даниленко Н. Б. – [4-е вид. стер.]. К. : Знання-Прес, 2003. – 406 с.
8. Ленин В. И. Философские тетради / В. И. Ленин; Полн. собр. соч., Т. 29, с.456-457.
9. Маркс К. Доисторические ступени культуры : [Электронный ресурс] / К. Маркс, Ф. Энгельс; Соч. 2-е изд. Т.21. Москва, 1961. – 782 с. – (С. 28) Режим доступа : <http://library.rksmb.org/text/kmfe-pss-t21.pdf>
10. Маркс К. Избранные сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – В 9-ти т. Т. 5. – М. : Политиздат, 1986. – XX, 779 с.
11. Маркс К. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений : [Электронный ресурс] / К. Маркс, Ф. Энгельс; Соч. 2-е изд. Т.3. – Режим доступа : http://www.marxists.org/russkij/marx/1845/german_ideology/02.htm.
12. Маркс К. Экономические рукописи (1857-1859) : [Электронный ресурс] / К. Маркс, Ф. Энгельс; Соч. 2-е изд. Т.46, Ч. I. – Режим доступа : http://www.marxists.org/russkij/marx/1845/german_ideology/02.htm.
13. Морган Л. Г. Древнее общество или исследование линий прогресса человечества от дикости через варварство к цивилизации [Текст] [Электронный ресурс] / Л. Г. Морган. – 2-е изд., Стереотип, 1935. – Режим доступа : <http://matriarhat-v-sssr.narod.ru/mo.htm>.
14. Морган Л. Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Л. Г. Морган. – Л., 1935. – 350 с.
15. Приватна праця. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vseslova.com.ua/word/Приватна_праця-120029u/.
16. Фактори виробництва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Фактори_виробництва
17. Хачатуров Т. С. Экономика природопользования / Т. С. Хачатуров. М. : Экономика, 1982. – 255 с.

Одержано 04.03.2013р.